

Від утопії до антиутопії: роман М. Хвильового «Вальдшнепи» у контексті жанрової ідентифікації

І. Ткалич

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

*Corresponding author. E-mail: Tkalych_i@ukr.net

Paper received 11.04.16; Accepted for publication 28.04.16.

Анотація. Стаття присвячена визначенню жанру твору М. Хвильового «Вальдшнепи». Автор дослідження вважає, що це – роман-антиутопія, який виникає завжди як пародія на художню чи соціальну утопію. З одного боку М. Хвильовий у памфлетах будує теорію нового суспільства, а з іншого – романом «Вальдшнепи» заперечує більшовицьку утопію в умовах тоталітарної держави. М. Хвильовий у романі використав усі ознаки антиутопії: тоталітарна територія, заперечення минулого, духовне рабство людини, герой-бунтар, любовна сюжетна лінія.

Ключові слова: антиутопія, утопія, тоталітаризм, бунтар, іронія.

Постановка проблеми. Утопічне мислення притаманне письменникам з революційним характером, вони схильні до пошуку нових моделей ідеальної держави. Для письменників-антиутопістів важливий не суспільний устрій, а душевний стан людини у такій утопічній державі. У силу свого романтичного світогляду, Миколі Хвильовому вдавалось одночасно піддатися обом стихіям мислення. З одного боку в памфлетах він будує власну концепцію нового суспільства епохи азійського ренесансу, а з іншого – романом «Вальдшнепи» заперечує більшовицьку утопію в умовах тоталітарної культури.

Аналіз останніх досліджень. Питання антиутопії як жанру літератури інтригує вчених кілька останніх десятиліть. Зокрема серед зарубіжних дослідників можна назвати: Р. Гальцеву, О. Павлову, М. Шадурського, Л. Юрьєву, Н. Якушеву – їх цікавить теоретичний аспект феномену. Ця тема є в колі інтересів і вітчизняних літературознавців: Ю. Жаданова, О. Ніколенко, Г. Сабат, О. Копач, С. Безчотнікової. Проблема інтерпретації роману «Вальдшнепи» М. Хвильового присвячені праці сучасних науковців С. Жигун, В. Зенгви, Л. Кавун, Л. Сеніка, Г. Церни.

Мета. З'ясувати жанрову специфіку роману М. Хвильового «Вальдшнепи» у контексті тогочасної антиутопічної літератури.

Виклад основного матеріалу. Коріння літератури про ідеальну державу сягає філософських праць Платона. Загалом історично утопія розвивалась спочатку як публіцистичний або науковий трактат, і тільки згодом набула художніх характеристик. В усі історичні часи антиутопія була реакцією на утопію і виникала тоді, коли держава починала втілювати насильницькими методами соціальний міф. Насильницьке утвердження земного раю прокувало утвердження жорсткої диктатури і рабства. Письменники намагались передбачити і застерегти від небезпечних наслідків втілення абсурдних ілюзій. Утопія завжди соціоцентрична, антиутопія – персоналістична, її цікавлять права людини, яка опинилась в «ідеальному», на думку утопії, суспільстві. Утопія є наслідком художнього моделювання, антиутопія відштовхується від втіленої у життя цієї моделі, веде суперечку, розвінчує її антигуманний міф першої.

Початок ХХ століття позначений соціально-політичними перетвореннями і науково-технічним прогресом у Європі. Такі зрушення дали привід

здуматись людям про близьке здійснення мрії, у якій щаслива людина живе в ідеальному суспільстві. Утопічне мислення зазнало свого бурхливого розвитку. Найбільш успішною утопією у вітчизняній філософії думці виявилась московська тоталітарна теорія марксизму. А у 1920-х «під впливом дій більшовиків, на підставі їхнього досвіду і як певна альтернатива їм з'являються інші тоталітарні утопії, які мали у собі чимало спільного з більшовицькою» [2].

Соціальна утопія, яка є загальнокультурним феноменом тоталітарної країни, виявляє себе і в літературному жанрі. До характерних ознак художньої утопії належать критика попереднього суспільства, утвердження візії досконалого устрою, неконфліктність у державі, антиісторизм, орієнтація на ідеальне. Ця теорія торкалась різних сфер існування людини: соціальної, культурної, побутової, а іноді навіть інтимної. Коли суспільство виявляло свої негативні риси, з'являлась антиутопія і, опираючись на реальні суспільні процеси, намагалась передбачити небезпечні наслідки впровадження ілюзій в життя. «Соціальні функції та художні форми негативної утопії взагалі були різні: іноді це було сатиричне пародіювання позитивної утопії, іронічне її перетворення, іноді ж негативна перетворювалась в пророкування похмурих перспектив» [9, с. 351].

Існує думка, що автор антиутопії – це розчарований або прихований утопіст. Тяжіння М. Хвильового до утопічного мислення, спровокованого соціальними умовами і пристрасною до західноєвропейської філософії, породило ідеї про світле майбутнє. Митець, будуючи у памфлетах концепцію розвитку українського суспільства, створив утопію з її елементарними ознаками. До таких характеристик можна зарахувати: спроби передбачити майбутнє (ідеї азійського ренесансу); прагнення бігти від складної і безрадійної дійсності (бажання змінити ситуацію, яка склалась в літературі і в країні в цілому); осмислення ідеалу (розвиток незалежної України у складі Радянського Союзу). Свою теорію досконалої країни автор розвинув на протигагу офіційному міфіві, а в антиутопічному романі «Вальдшнепи» проявив себе розчарований утопіст у душі письменника. Тут наукового осмислення отримали уже реальні враження від втілення у життя тоталітарної ідеології. І якщо у першому випадку він робить акценти на національному, культурному питанні, то у другому митця

уже цікавить людина, що живе у створеній міфом країні, її душевний стан. Він намагається передбачити результати матеріалізації ідей радянської утопії.

До з'ясування питання жанру «Вальдшнепів» час від часу повертаються українські літературознавці. Учені сформулювали декілька визначень: роман політичних ідей, роман-памфлет, роман соціальної тези, інтелектуальний, філософський, чи політичний роман, і навіть – еротичний. Насправді, проблематика твору дозволяє такі жанрові формулювання. Проте ця детермінація не повністю відтворює стильову специфіку твору, зокрема, не враховує комічного компоненту тексту. Адже іронія є не просто засобом виразності, а підпорядковує собі всю сюжетну канву. Конфлікт побудований на внутрішній діалогічності головного героя, іронічній полемічності наративного художнього оформлення. Тому, на нашу думку, авторська концепція цілком вкладається в межі жанру антиутопії як пародії на утопію. Антиутопія переосмислює ідеї утопії і створює специфічними засобами пародію на неї, використовуючи жанрові ознаки утопії.

Літературознавчий дискурс антиутопії широко представлений у науці, визначено її типи і властивості. Проте, найбільш детально видається класифікація характеристик, представлена Л. М. Юр'євою [8]. На думку дослідниці, для цього жанру притаманне зображення:

- території ізольованої від всього світу;
- простору антиутопії – тоталітарної держави;
- ритуалізації дійсності;
- протистояння любові і тоталітаризмові;
- героя – бунтаря-одинака, або колективу бунтарів-однотумців;
- заперечення минулого;
- духовного рабства людини;
- описів природи для підкреслення абсурду ситуації.

Усі ці жанрові ознаки легко прочитуються в канві тексту. Художній простір роману у вузькому значенні – це невелике місто на півдні України, за межі якого дія не виходить. У широкому значенні – це держава тоталітарного устрою, де людина мислить категоріями, інспірованими владою.

За законами антиутопії рух кожного з жителів держави запрограмований і не може виходити за чіткі межі. Конфлікт розпочинається тоді, коли герой відмовляється брати участь в ритуалі, сформованому соціальним ладом, і намагається обирати власний шлях. Герой замислюється над своїм становищем, проявляє опір і потрапляє в іронічно-трагічну ситуацію. Система не дозволить не коритись, а змінити її шансів немає. Конфлікт у душі Дмитрія Карамазова виник раніше ніж описані події у творі. Про це свідчать спогади Ганни зимових нападів безумства у чоловіка, її думки про те, що тепер він уже не б'ється головою об стінку, як зимою, та не згадує раковину з калом, куди попала революція. Очевидно, герой усвідомлює, що у глухому куті. Безвихідь у настрої відзначає і товариш Вовчик.

Досить потужною у творі є любовна лінія. Закоханість у москвичку приносить Дмитрію моменти радості. У ній він знаходить те, чого давно прагнув:

душевного і тілесного збудження: «Він раптом відчув її присутність у цьому городку, так би мовити, фізіологічне, і це почуття почалося не вчора, а певніше – в той вечір, коли йому з нею не вдалось зустрітись, коли він так мучився цілу ніч. Навіть і не в той вечір – це почалося із першої зустрічі з нею на пароплаві, тисячами невидимих психологічних ниток він зв'язувався з нею до вчорашнього дня, і вчорашній день був тільки логічним і неминучим висновком» [6, с. 525].

Особисте життя людини – це та царина, яка потребує найбільшої приватності. Проте тоталітарна утопія намагалась регламентувати всі сфери і навіть інтимну, а еротика взагалі вважалась чимось неприйнятним. Антиутопія відстоює право людини на індивідуальність особистого життя, а твори часто позначені еротичною проблематикою. Відкриті любовно-еротичні теми були справжнім викликом і демонстрацією спротиву в своєму часі.

Інтимна сфера допомагає героєві розкритися, проявити себе, можливо, це єдине місце, де герой впевнений в собі. На перший погляд авторська увага до тілесного створює дисонанс із філософськими чи політичними ідеями, що переповнюють текст, а розмови з Аглаєю про недосконалий суспільний устрій не викликають інтимних переживань. Проте, на думку науковців, тілесне таким чином намагається вивільнити духовне, збудити його від сну. Герой, переповнений почуттями, збуджений думками і тілом: «І згадуючи її вчорашню розмову про безумство хоробрих, йому до болю захотілось бути таким же безумним. Йому захотілось схопити її в обійми й закричати по-бідним криком дикого переможця» [6, с. 525].

Еротичний мотив у творі стає одним із ключових і є причиною взаємного інтересу героїв у різні моменти їхнього спілкування. Аглая маніпулює думками і поведінкою Дмитрія, користуючись його фізичним потягом до неї. «... вже один той факт, що я з першої зустрічі почала активно й цілком широко підтримувати його захоплення новими ідеями, – один цей факт не міг не положити глибокого відбитку на його вразливу душу, і він закохався в мене» [6, с. 540].

Нерідкісною для української літератури є модель стосунків невпевненого у прагненнях чоловіка і вольової жінки, яка духовною силою намагається спрямувати його думки і вчинки. Аглая розпізнає в Дмитрієві бунтаря, дає змогу самому себе таким побачити, розібратись у причинах душевних страждань. Вона стає провідником і однотумцем, допомагає віднайти себе. Дмитрій боїться зізнатись в тому, про що давно здогадувався, не може зробити свідомий вибір. Це помічає дівчина: «Словом, Дмитрій Карамазов і Дмитрії Карамазови прийшли до жахливої для них думки: немає виходу. Зі своєю партією рвати не можна, бо це, мовляв, зрада не тільки партії, але й тим соціальним ідеалам, що за них вони так романтично йшли на смерть, це буде, нарешті, зрада самим собі. Але й не рвати теж не можна. Словом, вони зупинились на якомусь ідіотському роздоріжжі. І от Карамазови почали філософствувати й шукати виходу з зачарованого кола» [6, с. 539]. Його душа розкололась: з одного боку він ще комуніст, а з іншого вже бунтар проти системи. У цьому бунті його не розуміють ні Ганна, яка є продовженням самої системи, ні

його вірний товариш Вовчик. Дмитрій бунтар-одинак. Він, як і герой новели Хвильового «Я (Романтика)», м'ятежний син свого часу. З одного боку є частиною утопії, з іншого – повстанцем проти неї. Ганна і Аглая – це різні кінці його розбурханої душі, різні втілення крайностей його Я: «будучи, так би мовити, вічним опозиціонером, він у той же час був своєрідним фанатиком комунізму» [6, с. 502].

Натомість духовне рабство людини втілює в собі образ Ганни, чим ще більше підкреслює абсурд ситуації їхнього сумісного життя. Карамазов не любить дружину. Для нього вона – особа обмежена і не дає стати «цільною й рішучою людиною, саме вона й перешкоджає йому протиставити себе рабській психіці своїх дегенеративних земляків» [6, с. 477].

До особливостей жанру антиутопії можна зарахувати й заперечення минулого. Дмитрій Карамазов виголошує перед москвичкою іронічну промову про затримуючу роль Т. Шевченка у розвитку української нації: «Саме цей іконописний "батько Тарас" і затримав культурний розвиток нашої нації і не дав їй своєчасно оформитись у державну одиницю. Дурачки думають, що коли б не було Шевченка, то не було б і України, а я от гадаю, що на чорта вона й здалася така, якою ми її бачимо аж досі...» [6, с. 493]. Очевидно ми тут чуємо голос автора, адже його мистецькі стосунки з Шевченком цілком очевидні. М. Хвильовий сам неодноразово заявляв про авторитет попередника у його творчості і оприявлював це у текстах. Дослідниця С. Жигун трактує слова Д. Карамазова з точки зору Едипового комплексу автора: «за п'ять років, що розділяють "Наш універсал" та "Вальдшнепи", М. Хвильовий не змінює свого ставлення до Т. Шевченка, але все гостріше відчуває страх його впливу. Саме за ці роки він отримує визнання, пошану та славу. Він прагне дорівнятися величі Т. Шевченка і не може цього досягти навіть у власній свідомості» [4, с. 493]. Тобто митець засуджує не негативний вплив Т. Шевченка на літературу й націю, а власну неспроможність побороти цей вплив у творчості. Він сприймає старшого майстра слова як панівну інституцію, межі, за які М. Хвильовому ніколи не вийти, ще одну ідеальну або утопічну організацію, з яку треба долати.

І останньою ознакою антиутопії, за Л.М. Юрьєвою, є контраст суспільних умов і природних. Усі герої приїхали з міста відпочити якомога ближче до природи. Більшість розмов і дискусій відбуваються під час прогулянок, що створює чудові фонові умови героям для роздумів. При чому, динаміка змін природи корелює з перемінами у душі центрального персонажа. На початку твору йдеться про те, що містечко прийняло відпочивальників неприязно: спека, гаряче повітря вдень і вночі, безліч комарів: «Але не дуже радісно зустрів її південь. З моря біг гарячий вітер, і провінціальні вулиці буквально вигоріли. Увечері повітря дзвеніло комарами й так палило обличчя, що не було жодної можливості вийти з кімнати» [6, с. 476]. Задуха у повітрі символізує несилу дихнути на повні груди людині в утопічному суспільстві, герой задихається. Розмови з Аглаєю відроджують його. Погода також змінюється тоді, коли Дмитрій починає зустрічатись з дівчиною:

«Ранок був винятковий: після дощів ночі стали холодніти, і холодок нічний затримувався на воді, аж поки сходило сонце» [6, с. 510]. Задуха на початку твору змінюється свіжими, прохолодними думками в кінці. У цьому аспекті характерно зображені і жіночі образи. Про бесіду з Ганною герой думає, що розмова з нею «така ж нудна, як і сама спека» [6, с. 477]. Натомість Аглая вражає своєю свіжістю ідей і холодною ясністю думок.

Крім основних жанрових характеристик, про антиутопічний характер твору свідчить його інтертекстуальне поле, зокрема присутність текстів Ф. Достоєвського. Так, ім'я головного героя автор прямо пов'язує з «Братами Карамазовими» російського письменника: «І. Л. Карасик заметушився і зробив винувате обличчя. "Братів Карамазових" він, можна сказати, читав, але йому й на думку не спадало, що ці брати (чи там один брат) могли завітати в його глухий край» [6, с. 473]. Також вітчизняні літературознавці знаходять й інші паралелі. Зокрема, Л. Сенік [5] бачить схожість між героями Карамазовими: Дмитрієм М. Хвильового і Альошею Ф. Достоєвського. Г. Церна [7] шукає такі аналогії між Дмитрієм й Іваном Карамазовим, а на думку В. Зенги, у прізвищах Карамазова і Карасика «зашифроване слово *кара*, покликане інтертекстуально пов'язати роман «Вальдшнепи» зі «Злочиним і карою» Достоєвського, адже перегук проблематики цих творів є очевидним» [3, с. 272]. Отож, близькість цих текстів науковці вбачають переважно на ідейно-тематичному рівні. Проте, крім ідейних та стилевих чинників, потрібно враховувати і жанрові.

Ф. Достоєвського цілком обґрунтовано вважають зачинателем жанру антиутопії у своєму часі. На думку дослідників, він започатковує ряд антиутопій ХХ століття, полемізує з утопіями, які «оволоділи поки лише умами, а не життям... Саме в поемі «Великий інквізитор», створеній Іваном Карамазовим, простежуються досить чіткі два стрижневі мотиви наступних антиутопій: мотив насадженого щастя, до якого людство ведуть залізною рукою, яке полягає, перш за все, у відмові від особистої свободи – і мотив протиставлення особистості – уніфікованій, знеособленій спільності (це – основний конфлікт кожної антиутопії)» [1, с. 219].

У романах Достоєвського новий світ показаний з середини, очима людини, яка в ньому живе, і яка перетворена на частину великого державного механізму, побудованого на обмеженнях і заборонах. Конфлікт твору зароджується тоді, коли герой відмовляється від правил нового суспільства.

М. Хвильовий впізнав у романах російського класика віддзеркалення сучасної йому дійсності, і, оскільки завдання антиутопії попередити людей про небезпеки, які несе з собою утопія разом з прагненням досконалості, то наслідування такого жанру можна вважати цілком логічним. Головний герой «Вальдшнепів» стає заручником суспільного механізму керування думками і діями людей. Він це розуміє, на відміну від Ганни і Вовчика, і намагається знайти вихід. Для Дмитрія, за задумом автора, є два варіанти розвитку сюжету – це або остаточне безумство, або боротьба.

Схожим у сюжетних ознаках обох текстів є і погляд оповідача на події крізь призму іронії. Особливість іронії як Ф. Достоевського, так і М. Хвильового в тому, що об'єктом іронії є не герой чи його дії, а сприйняття: «Вовчик якимось прекрасно впливає на нерви і, мабуть, тому, що він якийсь не від світу цього: у нього ніколи не буває трагедій і він так просто і ясно дивиться на життя. Він, наприклад, прекрасний лінгвіст, йому – науковому співробітнику – пропонують уже професорську кафедру, але йому якимось перешкоджає більярдний кий (він неабияк грає на більярді). І коли правду говорити, то футбол багато більше цікавить його, ніж уся ця лінгвістика, що її він пізнав так досконало [6, с. 479]. Комічними є не стільки персонажі, скільки образ самого оповідача.

Він іронічно ставиться до людей і подій, про які

розповідає, і до самого себе, в цьому ставленні виявляє себе іронічний тип мислення автора.

Висновки. Отож, до існуючих визначень жанру твору «Вальдшнепи» М. Хвильового цілком обґрунтовано можна додати формулювання роман-антиутопія, оскільки у ньому наявні усі ознаки такого типу творів. Головний герой – це бунтар, який протистоїть тоталітаризму, духовному рабству і абсурду світу. Автор хоче попередити, застерегти від наслідків втілення в життя утопії державного рівня. Для письменника це був експериментальний твір, але він органічно влився у літературний доробок, оскільки антиутопії притаманна іронічність, питома і для творчого стилю автора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гальцева Р., Роднянская И. Помеха – человек. Опыт века в зеркале антиутопий / Р. Гальцева, И. Роднянская // «Новый Мир». – № 12. – 1988. – С. 217–230.
2. Грабовський С. Тоталітарна утопія як квазірелігія ХХ століття [Електронний ресурс] / С. Грабовський / Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/27757-totalitarna-utopiya-yak-kvazireligiya-xx-stolittya.html>.
3. Зенгва В. «Вальдшнепи» М. Хвильового та романи Ф. Достоевського: інтертекстуальний аспект / В. Зенгва. – Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Серія: Філологія. – № 936. – Вип. 61. – 302 с.
4. Жигун С. Ще раз про діалог Миколи Хвильового і Тараса Шевченка: "острах впливу" / С. Жигун. – Шевченковзнавчі студії. – № 12 (2009). – С. 54–58.
5. Сенік Л. Роман опору: Український роман 20-х років: проблема національної ідентичності / Л. Т. Сенік. – Львів: Академічний Експрес, 2002. – 239 с.
6. Хвильовий М. Вибрані твори / Упоряд., автор передм. Р. Мельників. – К.: Смолоскип, 2011. – 1038 с.
7. Церна Г. Вальдшнепи Брати Карамазови / Г. Церна // Слово і час. – 1999. – №12. – С. 58-61.
8. Юрьева Л. М. Русская антиутопия в контексте мировой литературы / Л.М. Юрьева. – М.: Прогресс, 2005. – С. 56–75.
9. Якушева Н. Б. Утопическая и антиутопическая мысль России Философский век. Альманах. Вып. 13. / Тв. редакторы Т. В. Артемьева, М.И. Микешин. – СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2000. – 430 с.

REFERENCES

1. Galtseva R. Rodnyanskaya I. The Interference – the man. The experience of a century in the mirror dystopia // "New World." – № 12. – 1988. – P. 217–230.
2. Grabovsky S. The totalitarian utopia as a kvazireligion of XX-th [Electronic resource] / The Religion is in the Ukraine. – Access mode: <http://www.religion.in.ua/main/27757-totalitarna-utopiya-yak-kvazireligiya-xx-stolittya.html>.
3. Zengva V. "Valdshnepi" by M. Khvyliovyi and novels by F. Dostoevskyy: the intertextual aspect // Visnyk Harkivskogo natsionalnogo universitetu imeni V. Karazina. – Seriya: Filologiya. – № 936. – 302 p.
4. Zhigun S. Once more about a dialog by M. Khvyliovyi i T. Shevchenko: "The fear of a influence" // Shevchenkovnavchi studii. – № 12 (2009). – P. 54–58.
5. Senik L. The novel of the resistance: Ukrainian novel 1920s: the problem of the national identity. – Lviv: Akademichnyy Expres, 2002. – 239 p.
6. M. Khvyliovyi Selected Writings. – K.: Smoloskyp, 2011. – 1038 p.
7. Cerna G. "Valdshnepi" and "Brothers Karamazov" // Slovo i chas. – 1999. – №12. – p. 58-61.
8. Yurieva L. M. A russian dystopia in the context of the world literature. – Moscow: Progress, 2005. – P. 56-75.
9. Yakusheva N.B. Utopian and anti-utopian idea of the Russian Philosophical Age. Almanac. Vol. 13. The Russian utopia of the Enlightenment and the tradition of the world's utopianism. – SPb.: Saint-Petersburg Center for the History of Ideas, 2000. – 430 p.

From the Utopia to the Dystopia: the Novel "Valdshnepi" by M. Khvyliovyi in the Context of the Genre Identification Tkalych I.

Abstract. The article is devoted to the defining of the genre of "Valdshnepi" by M. Khvyliovyi. The author of the research believes that this is a novel dystopia formed constantly as a parody of the literary or social utopia. In the pamphlets Khvyliovyi creates a new society theory, but in the novel "Valdshnepi" denies the Bolshevik utopia in a totalitarian state. Khvyliovyi had used all features of the dystopia in the novel. They are: totalitarian territory, denial of the past, the spiritual slavery of man, the love story line, the herorebel.

Keywords: dystopia, utopia, totalitarianism, rioter, irony.

От утопии к антиутопии: роман М. Хвильового «Вальдшнепи» в контексте жанровой идентификации И. Ткалич

Аннотация. Статья посвящена определению жанра произведения М. Хвильового «Вальдшнепи». Автор исследования считает, что это – роман-антиутопия, который возникает всегда как пародия на художественную или социальную утопию. С одной стороны Хвильовой в памфлетах строит теорию нового общества, а с другой – романом «Вальдшнепи» отрицает большевистскую утопию в условиях тоталитарного государства. М. Волновой в романе использовал все признаки антиутопии: тоталитарная территория, отрицание прошлого, духовное рабство человека, герой-бунтарь, любовная сюжетная линия.

Ключевые слова: антиутопия, утопия, тоталитаризм, бунтарь, ирония.